

HULEFÂ-I RÂŞİDİN DÖNEMİNDE ÇOK YÖNLÜ FONKSİYONLARIYLA CAMİLER (10-40/632-661)¹

Öğretmen Mehmet ULU

Milli Eğitim Bakanlığı, Hilar Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi,
mehmet1986ulu@gmail.com, ORCID: 0009-0007-0671-9007

Doç. Dr. Mutlu SAYLIK

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
mutlu.saylik@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1344-9398

Öz

Hulefâ-i Râşidîn döneminde fethedilen şehirlerde ilk icraat olarak camiler inşa edilmiş, mevcut mabetler restore edilerek camiye dönüştürülmüştür. Bu süreçte Hristiyan kiliseleri, Yahudi havraları, Mecusi ateşgedeleri, putperest tapınakları ve hatta Sasani sarayları cami işlevi kazanmıştır. Kimi yapılar gönüllü olarak Müslüman olan halkın katkısıyla, kimileri ise yapılan antlaşmalarla camiye çevrilmiştir. Böylece camiler, sadece ibadet mekânı olmaktan öte toplumsal hayatın merkezine yerleşmiştir. Dini tebliğ ve eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü camiler, aynı zamanda idari birimler olarak kullanılmış; mahkemeler kurulmuş, siyasi ve askerî toplantılar yapılmıştır. Çarşı ve pazarların cami çevresinde şekillenmesiyle şehirlerin ekonomik hayatı da bu mekânlara bağlanmıştır. Devlet hazinesi beytülmalin camilerde bulunması, onların idarî önemini pekiştirmiştir. Çok yönlü işlevleri sayesinde camiler, hem sosyal hem de siyasal hayatın kalbi hâline gelmiştir. Bu çalışma, Hulefâ-i Râşidîn döneminde camilerin çok yönlü fonksiyonlarını ele almakta ve alandaki sınırlı araştırmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Hulefâ-i Râşidîn, Cami, Mabet, Fonksiyon.

¹ Bu makale 2024 yılında Doç. Dr. Mutlu SAYLIK'ın danışmanlığında Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanan "Râşid halifeler dönemi cami ve camilerin çoklu fonksiyonu" adlı Yüksek Lisans tezinden hazırlanmıştır.

***Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**

Etik Kurul Bilgisi: Etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardandır.

Citation/Atıf: Ulu, M., ve Saylık, M. (2026). Hulefâ-İ Râşidîn Döneminde Çok Yönlü Fonksiyonlarıyla Camiler (10-40/632-661). *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 10(1): 104-129.

Geliş (Received) : 27/10/2025

Kabul (Accepted) : 30/12/2025

Erken Görünüm: 31/12/2025

Yayın (Published) : 23/03/2026

THE MOSQUE INSTITUTION IN EARLY ISLAMIC SOCIETY: THE MULTIFACETED FUNCTIONS OF MOSQUES DURING THE RASHIDUN CALIPHATE (10-40/632-661)

Abstract

During the period of the Rightly Guided Caliphs, the first initiative in conquered cities was the establishment of mosques, often through the restoration and conversion of existing religious or political structures. Christian churches, Jewish synagogues, Zoroastrian fire temples, pagan shrines, and even the Sasanian palace were transformed into mosques. Some conversions were voluntary acts of local communities who embraced Islam, while others resulted from agreements with city inhabitants. Mosques quickly became multifunctional centers that extended far beyond worship. They hosted religious preaching and education, functioned as administrative headquarters where courts operated, and provided venues for political and military councils. Markets and bazaars developed around them, turning mosques into the economic and social heart of urban life. The treasury (bayt al-māl) was also located within mosques, further underlining their administrative importance. This study explores the diverse functions of mosques in this period and contributes to the limited research on the subject.

Keywords: Islamic History, Rightly Guided Caliphs, Mosque, Sanctuary, Function

1. Giriş

İslam tarihinde, genellikle Hz. Peygamber'in vefatından Hz. Ali'nin şehadetine kadar geçen süreye Raşid Halifeler Dönemi denir. Bu dönemde sırasıyla Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali halifelik görevi yapmıştır. Bu halifelerden özellikle Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde çok büyük fetihler gerçekleşmiştir. Gerçekleşen bu geniş fetihler esnasında, fethedilen her yerleşim yerinde nerdeyse istisnasız cami ve mescitler inşa edilmiştir. Yapılan bu camilerin önemli bir kısmı sıfırdan inşa edilirken, azımsanmayacak sayıda cami ise eski yapıların dönüştürülmesi ile faaliyete sokulmuştur. Bu dönüştürülen yapılar arasında kilise, ateşgede, put tapınakları vb. eski dinlere ait dini mekânlar olduğu gibi eski yönetim merkezi olan saraylarda vardı.

Bu çalışmada, Hulefâ-i Râşidîn döneminde faaliyette bulunan camiler ile bu camilerin icra ettikleri fonksiyonlar ele alınacaktır. Araştırma, söz konusu dönemle sınırlı tutulacaktır. Bu çerçevede, dönemde mevcut olan camiler; yeni inşa edilenler ile eski mabet ve yapılardan dönüştürülenler şeklinde ele alınacak ve bu yapıların üstlendikleri işlevler incelenecektir. Tarihi süreç içerisinde bu kurumu ifade etmek üzere mescit, musalla ve cami gibi kavramlar

kullanılmıştır. Ancak bu çalışmada, kapsayıcılığı ve anlaşılabilirliği sağlamak amacıyla “cami” kavramı tercih edilmiştir.

İslam Tarihi, İslam Sanatları Tarihi ve Temel İslam Bilimleri gibi alanlarda camilere ilişkin çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmında camilerin tarihî önemleri, inşa süreçleri ve mimari özellikleri ön plana çıkarılmıştır (Sarı, 2012). Camilerin işlevlerini konu edinen bazı eserlerde ise meselenin oldukça genel bir çerçevede ele alındığı görülmektedir (Keleş vd., 2013). Bazı araştırmalarda camilerin yalnızca bir ya da iki fonksiyonuna odaklanıldığı, dolayısıyla konunun sınırlı bir perspektiften incelendiği anlaşılmaktadır (Erdem ve Şahin, 2020). Bir başka çalışmada ise söz konusu dönem, Asr-ı saadet bağlamı içerisinde son derece kısa ve özet bir şekilde ele alınmıştır (Bozkurt, 1984).

Yapılan literatür taraması sonucunda, Raşid halifeler dönemindeki camiler ve bu camilerin fonksiyonlarını müstakil olarak ele alan kapsamlı bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu durum, söz konusu çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymakta ve alan literatürüne önemli bir katkı sunmasının beklendiğini göstermektedir.

Bu çalışmada tarihsel nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Tarihsel yaklaşım, geçmişte ortaya çıkan bir olgunun kendi dönemsel bağlamı içerisinde anlaşılmasını ve günümüze yansımalarının değerlendirilmesini amaçlayan bir yöntemdir. Bu doğrultuda araştırmada, camilerin İslâm toplumlarındaki fonksiyonları tarihsel süreç içerisinde ele alınmış ve bu fonksiyonların nasıl şekillendiği incelenmiştir. Araştırmanın veri kaynağını, klasik İslâm tarihinin temel metinleri ile modern akademik çalışmalar oluşturmaktadır. Klasik kaynaklar arasında erken dönem İslâm tarihine, şehirleşmeye ve kurumlara dair siyer ve tarih eserleri yer alırken; modern literatürde İslâm tarihi, din sosyolojisi ve şehir tarihi alanlarında yapılmış güncel akademik çalışmalar incelenmiştir.

Veri toplama sürecinde, öncelikle camilerin tarihsel süreçte üstlendikleri işlevlere ilişkin bilgiler, kaynak taraması yoluyla tespit edilmiştir. Bu kapsamda camilerin ibadet mekânı olmanın ötesinde siyasî, idarî, ilmî, sosyal ve kültürel işlevleri olduğuna dair veriler sınıflandırılmıştır. Ardından bu veriler, ait oldukları dönemin sosyo-politik ve kültürel koşulları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Veri analizinde karşılaştırmalı tarihsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Farklı dönem ve coğrafyalarda camilerin üstlendiği roller karşılaştırılmış; benzerlikler ve farklılıklar tespit edilerek yorumlanmıştır. Bu analiz sürecinde, tarihsel verilerin anakronik yorumlardan kaçınılması, kendi bağlamı içinde ele alınmasına özen gösterilmiştir. Son olarak, klasik İslâm tarihçileri ile modern araştırmacıların yaklaşımları mukayese edilerek, camilerin tarihsel süreç içerisinde nasıl çok yönlü kurumlar hâline geldiği ortaya konulmuştur.

Bu yöntem sayesinde camilerin yalnızca ibadet mekânı değil; toplumsal yapıyı şekillendiren çok boyutlu kurumlar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

2. Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki camilerin mahiyeti

Asr-ı Saadet döneminde faaliyette olan camiler Raşid halifeler döneminde birçok kez restore edilmiş ve önemini koruyarak faaliyetlerine devam etmiştir. Raşid halifeler döneminde ihtiyaca göre inşa edilen yeni camiler olduğu gibi saray ve mabetlerden kısmen veya tamamen dönüştürülen camilerde faaliyete geçirilmiştir.

2.1. Hz. peygamber döneminden beri faaliyette olan camiler

Asr-ı Saadet döneminde faaliyette olan camiler Raşid halifeler döneminde genişletilip yenilenmiş ve ehemmiyetlerini muhafaza ederek faaliyetlerine devam etmiştir. Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevi ve Kuba Mescidi bu camilerin en önemlileridir. Asr-ı Saadet'te faaliyete geçen bu camiler, Hulefâ-i Râşidîn döneminde genişletilerek işlevlerini sürdürmüştür. Mescid-i Harâm Kâbe'yi çevreleyen mescittir. Hz. Ömer ve Hz. Osman devrindeki imar faaliyetleri, erken dönemde mevcut açık alanı ilk kez duvar ve revaklarla belirgin bir yapıya kavuşturulmuştur. Böylece sonraki yüzyılların planının temelleri atılmıştır (İbnü'l-Esîr, 2008; Bozkurt & Küçükaşçı, 2004). Hz. Ömer döneminde mescidin alanı 3613 m²'ye, Hz. Osman döneminde ise 4482 m²'ye çıkarılmıştır (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004).

Mescid-i Nebevî, hicretten hemen sonra inşa edilmiş ve erken İslam camileri için mimari/kurumsal bir örnek teşkil etmiştir. Hz. Ebû Bekir devrinde kısmi onarımlar yapılmıştır. Hz. Ömer devrinde H. 17 yılında çevredeki bazı evler istimlâk edilerek bu mescidde genişletme gerçekleştirilmiş, zemine Akik vadisinden getirilen çakıl serilmiş, üzerine hasır yayılmış, ön saflara keçe konulmuş; tavan hurma dallarıyla kaplanıp çamurla sıvanmıştır. Doğu taraftaki "mü'minlerin anneleri" odaları korunmuş; diğer duvarlar düzenlenmiş, sütunlar eklenmiş, duvarlar yükseltilmiş ve kapı sayısı altıya çıkarılmış, bir kapı hanımlara tahsis edilmiştir (İbn Sa'd, 2020; Nûmânî, 1975; İbn Hibbân, 2017; İbnü'l-Esîr, 2008).

Hz. Osman döneminde cami, odalar hariç adeta yeniden inşa edilmiş; revaklar eklenmiş, duvar ve sütunlar nakışlı taşlarla kaplanmış, tavan Hint çınarı malzemesiyle örülmüş, masraflar bizzat halife tarafından karşılanmıştır. Bu dönemde maksûre (hünkâr mahfili) ilk kez yapılmış, Hz. Ömer'in mescidde uğradığı suikastın tecrübesi güvenlik düzenlemelerine yön vermiştir (İbn Kesîr, 1994; Öz, 2017; Koçyiğit, 2014; Askalânî, 2011).

Mescid-i Nebevî'nin yanı sıra Medine'de çok sayıda küçük mescid'in varlığından da bahsedilmiştir. Kesin sayı tartışmalı olmakla birlikte Belâzürî, Nebevî ve Kubâ dışında dokuz

mescidden söz eder; bazı kaynaklar elli'den fazla mescid kaydeder. Bu mescidlerde vakit namazları kılınmış, cuma namazı ise Mescid-i Nebevî'de eda edilmiştir (Belâzurî, 2020; Ece, 2017).

2.2. Yeni inşa edilen camiler

Mescid-i Aksâ, Kûfe, Basra ve Fustat camileri bu dönemde inşa edilen en önemli ibadet merkezleridir. Mescid-i Aksâ Kur'an'ı Kerim'de "çevresi mübarek kılınan yer olarak" (İsra, 1) nitelendirilmiştir. (Bozkurt, 2004). Kutsiyetinden dolayı Kâbe ve çevresine Mescid-i Harâm denildiği gibi Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu alana da Harem-i Şerif denilmektedir (Bozkurt ve Küçükaşçı, 2004; Hıdır, 2018).

Hz. Ömer, Kudüs'ün kuşatılması sırasında şehrin anahtarlarını teslim aldıktan sonra, Hristiyanlık döneminde molozlar altında kalmış olan bu kutsal mekânı bizzat tespit ederek temizletmiştir (Ebû Ubeyd, 1981; Turan, 2020). Temizlik çalışmalarına kendisi de doğrudan katılan Hz. Ömer, arındırılan bu düzlükte cemaate namaz kıldırılmış ve ardından bu alana bir cami inşa ettirmiştir (Taberî, 2003; Sabuncu, 2021). Daha sonra "Mescid-i Aksâ" olarak anılacak olan bu cami, yaklaşık üç bin kişilik kapasitesiyle büyük bir topluluğa aynı anda namaz kılma imkânı sunmuştur (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004; Altun, 2017).

Hz. Ömer döneminde Irak bölgesindeki orduların genel komutanı olan Sa'd b. Ebi Vakkas (ö. 55/675) Kûfe şehri ve camisini inşa ettirmiştir (Basri, 2001). Müslüman askerler burada ilk başta kamıştan daha sonra ise taştan mescid ve evler yapmıştır. Kûfe Camisi'nin önüne, Hire'den getirilen 'Kisraların yaptıkları yapılara ait' mermer sütunlar konulmuş ve bu sütunların üzerine gölgelik yapılmıştır. Kûfe'nin şehir planı hazırlanırken caminin alanına, ev yapılmaması veya cami alanının ihlal edilmemesi için caminin etrafına çukurlar kazdırılmıştır. (İbnü'l-Esîr, 1991). Şehir planında merkezde yani birinci halkada cami, ikinci halkada darü'l-imara ve beytülmal gibi idari binalar, üçüncü halkada pazar yerleri ve çarşı, dördüncü halkada ise mahalleler yer almıştır (Cevdet Paşa, 1981).

Basra'da da tıpkı Kûfe'deki gibi ilk önce mescit, darü'l-imara ve evler kamıştan yapılmıştır. Daha sonra yangın çıkıp kamışın yapıda kullanılmasının mahsuru anlaşılınca taştan veya kerpiçten cami ve diğer yapılar tekrar inşa edilmiştir (Usluer, 2021). Rivayetlere göre Basra Camisi'nin planını bizzat Utbe b. Gazvan yapmıştır (Belâzurî, 2013). Fustat şehrini kuaran Amr b. As şehrin ortasına bir cami ve yanında da idare binası ile çarşı/pazar inşa ettirmiştir. (A. Yılmaz, 1991; Beyazyüz, 2015). Daha sonra Amr ordusundaki yaklaşık 16 bin asker için caminin etrafına kabilelere göre mahalleler oluşturmuştur. (Seyyid vd., 2001).

2.3. Fethedilen şehirlerde camiye dönüştürülen yapılar ve mabetler

Müslümanların fethettikleri şehirlerde genellikle iki uygulama dikkat çekmektedir. Ya şehrin merkezinde yeni bir cami inşa edilmiş ya da mevcut mabetlerden biri kısmen veya tamamen camiye dönüştürülmüştür. Nitekim Dımaşk'ın fethi sonrasında, şehrin en büyük ibadethanesi olan Yuhanna Kilisesi'nin doğu bölümü cami haline getirilmiş, diğer kısmında ise Hristiyanlar kendi ayinlerini icra etmeyi sürdürmüştür (İbn Kesîr, 1994; Yazıcı & Özel, 1995). Benzer şekilde, h. 14 (m. 635) yılında antlaşma yoluyla Müslümanların hâkimiyetine giren Humus'ta, şehir merkezindeki Yuhanna Kilisesi'nin en az dörtte birinin camiye dönüştürülmesi şart koşulmuştur (Acar, 2020; Fayda, 2019).

H. Ömer zamanında h. 15/m. 636 senesinde fethedilen Hama'da, eski Roma mabedinin üzerinde kurulu büyük bir kilise vardı. Büyük Kilise (Kenisetü'l-uzma) olarak bilinen bu kilise fetihten hemen sonra Müslümanlar tarafından camiye dönüştürülmüştür (Uluçam, 1997). Yine Mısırın İskenderiye şehri fethedildikten sonra bin sütunlu cami olarak bilinen el-Camiu'l Ğarbi, Azra Meryem Kilisesi'nin harabelerinin üzerinde inşa edilmiştir (Gök, 2017). Bazı rivayetlere göre ise bu cami o gün orada bulunan en büyük kilisenin camiye dönüştürülmesiyle inşa edilmiştir (Balci, 2006) İyaz b. Ganem komutasındaki İslam orduları tarafından h. 17/m. 38 yılında fethedilen Amid'de İyaz'ın emriyle, şehrin en merkezi yerinde bulunan Mar Toma Kilisesi camiye dönüştürülmüştür. (Öztürk, 2011; Koç, 2019; Parla, 2005).

Meyyâfârkin Cuma Camisi, Harran Cuma Camisi, Ruha Cuma Camisi, Ra'su'l-Ayn Cuma Camisi, Nusaybin Cuma Camisi, Cizre Ulu Camisi ve Dara Ulu Camisi de aynı dönemde kiliseden camiye dönüştürülmüştür. (Yükselen, 2018; Kuş, 2012; H. Koç, 2019; Aykon, 1994).

Filistin'in sahil şehri Gazze de H. Ömer döneminde fethedilmiştir. Çeşitli putlara tapılan bu şehirde, sekiz tane put tapınağından biri camiye çevrilmiştir. Bu camiye Ömeriyye Camisi adı verilmiştir (Sarkoz, 2019). Bugün Türkmenistan sınırları içinde olan Merv şehri ise H. Osman'ın Basra Valisi Abdullah b. Âmir'e (ö. 59/679) bağlı Müslüman askerler tarafından fethedilmiştir. Müslümanlar şehrin merkezinde bulunan iç kaledeki ateş tapınağını Cuma camisine dönüştürmüştür (Noorulhak, 2005; Özgüdenli & Sayan, 2004). Basra Valisi Abdullah b. Amir aynı süreçte Nişabur'u da fethetmiş ve şehrin merkezinde bulunan ateş tapınağını camiye dönüştürmüştür (Pırlanta, 2010).

Şam bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Halep, hicrî 16 (m. 637) yılında, Dımaşk'ın fethinden hemen sonra Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Fetihden sonra, Dımaşk halkıyla yapılan anlaşmaya benzer bir antlaşma Halep'in ileri gelenleriyle de

imzalanmıştır. Ardından, şehrin kolonlu caddesinin başındaki kemerli revakların kapatılması suretiyle ilk cami inşa edilmiştir. (Yılmaz, 1991). Benzer bir uygulama Sâsânî başkenti Medâin’de de görülmüş, ancak buradaki dönüşüm farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Bölgenin fatihi Sa’d b. Ebî Vakkâs, şehirdeki ateşgedeyi değil, Sâsânîlerin ihtişam kaynağı olan görkemli sütunlarla bezenmiş Beyaz Saray’ı mescide dönüştürmüş ve burada Müslüman askerlere ilk cuma namazını kıldırmıştır (İbnü’l-Esîr, 1991; Gökalp, 2019).

Rivayetler incelendiğinde, Müslümanların fethedilen şehirlerde mabetlere zarar vermedikleri, sulh yoluyla ele geçirilen merkezlerde ise ihtiyaç doğrultusunda yerli halkla yapılan anlaşmalar çerçevesinde mabetlerin bir kısmını veya tamamını camiye dönüştürdükleri görülmektedir. Buna karşılık, zorla fethedilen şehirlerde fethin siyasî ve dinî bir sembolü olarak genellikle şehrin merkezindeki büyük mabedin camiye çevrildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamalar, hem yeni yerleşen Müslümanların hem de İslam’ı kabul eden yerli halkın ibadet ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamıştır. Üstelik bu yaklaşım yalnızca kilise, ateşgede veya puthane gibi ibadet mekânlarıyla sınırlı kalmamış; bazen merkezi konumdaki saraylar veya atıl durumdaki eski kamu yapıları da camiye dönüştürülmüştür (bkz. Tablo-1).

Tablo 1-Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Camilerin İnşa ve Dönüşüm Biçimleri (10–40/632–661)

Cami Türü	Açıklama	Temsilî Örnekler
Yeni inşa edilen camiler	Fethedilen veya yeni kurulan şehirlerde, doğrudan cami olarak inşa edilen yapılar	Kûfe Camii, Basra Camii, Fustat Camii, Mescid-i Aksâ
Mevcut mabetlerden dönüştürülen camiler	Kilise, havra, ateşgede veya puthane gibi önceki dinlere ait ibadet mekânlarının kısmen ya da tamamen camiye çevrilmesi	Dımaşk Yuhanna Kilisesi, Humus Yuhanna Kilisesi, Hama Büyük Kilisesi, Merv Ateş Tapınağı, Nişabur Ateş Tapınağı
Yıkıntılar veya harabeler üzerine inşa edilen camiler	Önceki yapının tamamen ortadan kalktığı veya harabe hâlinde bulunduğu alanlarda yeni cami inşası	İskenderiye’de Azra Meryem Kilisesi harabeleri üzerine el-Câmi ‘u’l-Garbî
İdarî yapılardan dönüştürülen camiler	Saray veya yönetim merkezi gibi din dışı yapıların cami işlevi kazanması	Medâin’de Kısra Sarayı’nın mescide dönüştürülmesi
Karma uygulamalar	Yapının bir bölümünün camiye çevrilmesi, diğer bölümünün eski işlevini sürdürmesi	Dımaşk ve Humus’taki kiliselerin kısmen cami olarak kullanılması

3. Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki cami ve mescidlerin fonksiyonları

Hulefâ-i Râşidîn döneminde cami ve mescitler, İslâm toplumunun ibadet mekânları olmanın ötesinde, yeni kurulan şehirlerin merkezinde yer alan çok işlevli kurumlar olarak şekillenmiştir. Tebliğ, eğitim ve kültürel etkileşimin yürütüldüğü ders halkaları, nikâh ve bayram merasimleri; idarî işler, bi'at ve şûra toplantıları; askerî seferberlik çağrıları; yargılamaların yapıldığı yerler; beytümâlin güvenliği ile çarşı-pazarın ve ekonomik dolaşımın düzenlenmesi, bu kurumların başlıca fonksiyonlarıdır (bkz. Tablo-2).

Tablo 2-Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Camilerin Başlıca Fonksiyonları (10–40/632–661)

Fonksiyon Alanı	Başlıca Faaliyetler	Metinde Yer Alan Temsilî Örnekler
Dinî	Cemaatle namaz, cuma hutbesi, tebliğ	Cuma namazları ve hutbeler; camilerin temel ibadet mekânı olması
Eğitim-öğretim	Ders halkaları, kıraat, hadis ve fıkıh öğretimi	Dımaşk Camii'nde Ebû Derdâ ve Ümmü Derdâ'nın ilim halkaları; büyük camilerde sistemli eğitim
İdarî	Yönetim faaliyetleri, resmî duyurular, dârü'l-imâre ile ilişki	Cuma camilerinin şehirlerin idarî merkezi olması; cami–idarî yapı birlikteliği
Adlî	Yargılamalar, duruşmalar, kamuya açık muhakeme	Hâlid b. Velîd'in camide yargılanması; adlî işlerin kamusal mekânda yürütülmesi
Siyasî	Bi'at, şûra toplantıları, siyasî konuşmalar	Mescid-i Nebevî'de bi'at uygulamaları; Kûfe ve Dımaşk camilerindeki siyasî faaliyetler
Askerî	Asker toplama, seferberlik çağrıları, askerî istişare	Kûfe Camii'nde asker toplanması; camilerde yapılan askerî çağrılar
Ekonomik	Beytümâlin muhafazası, çarşı ve pazarın teşekkülü	Beytümâlin camiyle ilişkilendirilmesi; cami çevresinde pazarların oluşması
Sosyal-kültürel	Nikâh, bayramlar, yardım faaliyetleri, şiir ve musiki	Ramazan iftarları; yardım dağıtımları; nikâh ve bayram uygulamaları

3.1. Dini, sosyal ve kültürel fonksiyonları

3.1.1. Dini fonksiyonu

Hulefâ-i Râşidîn döneminde camiler, dinin yayılması ve tebliği açısından önemli bir işlev üstlenmiştir. Camiler hem Müslümanların ibadet ihtiyaçlarını karşılamış hem de kazandıkları şöhret ve popülerlik sayesinde gayrimüslimlerin İslâm'a yönelmesinde etkili olmuştur (İpek, 1999). Hulefâ-i Râşidîn döneminde İslâm orduları birçok bölge ve ülkeyi hızla fethetmişlerdi. Bundan dolayı hem Müslümanların sayısı artmış hem de tebliğ için hedef kitle olan, kalbi İslâm'a ısındırılacak gayri Müslimlerin sayısı artmıştır. Dolayısıyla geniş bir dini eğitim ve tebliğ seferberliğine ihtiyaç duyulmuştur. Bu duruma pratik bir çözüm bulan

Müslümanlar fethedilen yerlerde yeni camiler inşa etmişler veya eski mabetlerin bir kısmını yahut tamamını camiye çevirmişlerdir.

Merkezde halifelerin, fethedilen bölgelerde ise tayin ettikleri yöneticiler ile orada bulunan sahâbîlerin belirli bir disiplin çerçevesinde sürekli olarak camilerde faaliyet yürütmeleri ve aynı zamanda bu mekânları hem manevi hem de maddi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmaları, gayrimüslimlerin dikkatini çekmiş ve onların İslam'a yönelmesinde önemli bir rol oynamıştır (Zeydan & Gök, 2012). Bu durum aynı zamanda yeni ihtida etmiş halkın, cami ve cemaate önem vermelerine ve dini bağlarını pekiştirmelerini de etkilemiştir (Gök, 2017).

İslam dininin mühim bir niteliği de toplumsal bir din olmasıdır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde fethedilen şehirlerdeki yeni camilere İslam'ı tebliğ amacıyla davetçiler atanmakla kalınmamış, aynı zamanda bazı Müslüman kabileler camilerin çevresine toplu olarak iskân edilmiş, yaşadıkları hayat tarzlarıyla yerleştikleri yerlerin inanç ve kültürünün değişmesinde etkili olmuştur (Duman, 2008).

3.1.2. Sosyal ve kültürel fonksiyonu

Bu dönemde mescitlerde ibadetin yanı sıra nikâh kıyılması, hikâye anlatılması, şiir okunması ve şiir yarışmaları gibi çeşitli etkinlikler de gerçekleştirilmiştir (İbn Kesîr, 1993; Kettânî, 2003; Dündar, 1999; Bostancı vd., 2023). Nikâhın camide yapılması gerektiği ile ilgili Hz. Peygamber: “Evlilikleri ilan edin, onu mescitlerde yapın, düğünlerde def çalın” buyurmuştur (Süyûtî, 2012). Hz. Ömer'in bir evliliğinde, mescitte nikâh kıydığı ve nikâhtan sonra mescitte tebrikleri aldığı, kaynaklarda geçmektedir (İbni Sa'd, 2020).

Hulefâ-i Râşidîn döneminde inşa edilen yeni şehirlerin planlamasında, camilerin etrafına çarşı ve pazar alanları için mutlaka yer ayrılmıştır (Cevdet Paşa, 1981; Şeker, 2018; Söylemez, 2015; Koçyiğit, 2018; Bal, 2015; Avcı, 2002). O dönemde çarşı ve pazarlar yalnızca alışveriş mekânı olarak kullanılmamaktaydı. Örneğin, Hz. Ömer'in emriyle inşa edilen Kûfe Camii'nin yanındaki pazar yeri, hem ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü bir alan işlevi görmektedir hem de burada ilmi tartışmalar, münazaralar, şiir ve musiki gibi çeşitli kültürel etkinlikler icra edilmektedir (Kılıç, 2018; Özsoy, 2022). Hulefâ-i Râşidîn'in çarşı ve pazarları camilerin etrafına yerleştirmeleri, toplumun birliğini sağlamak amacıyla bilinçli ve stratejik bir tercih olarak değerlendirilmelidir; zira bu sayede insanlar hem maddi hem de manevi ihtiyaçları için düzenli olarak bir araya gelmekte, kaynaşmakta ve sosyal bağlarını güçlendirmektedir (Tan, 2012).

Camilerde toplu yemek verme ve yiyecek dağıtma biçiminde sosyal yardım faaliyetleri de yürütülmüştür. Örneğin, Hz. Osman, halifeligi döneminde Ramazan aylarında camilerde toplu iftar yemekleri organize etmiştir (Pilavcı, 2021; Sallabi, 2018a). Ayrıca Hz. Osman'ın valilerinden Sa'îd b. As, içine para konulan keseleri camide namaz kılanların arasına bırakmak suretiyle muhtaç olanların bu yardımlardan faydalanmasını sağlamıştır (İbn Kesîr, 1994; Şentürk, 2023). Yine Raşid Halifelerden Hz. Ali camilerde bal şerbeti veya meyve dağıtmıştır (Belâzurî, 2020). Bunun yanı sıra, Hulefâ-i Râşidîn döneminde camiler, halkın halifeler ve diğer yöneticilerle doğrudan iletişim kurabildiği açık platformlar olmuştur. Halifelerin beş vakit namazı cemaatle camide kıldirmaları, cemaatin onlara kolayca ulaşmasını mümkün kılmıştır (İbn Kesîr, 1994; Kaya, 2015).

Camilerin sosyal işlevleri bağlamında, Müslüman toplumun haftalık ve yıllık bayramlarına da değinmek mümkündür. Asr-ı Saadet'ten itibaren cuma günü, Müslümanlar açısından haftalık bayram niteliği taşımıştır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde Müslümanlar cuma günleri erken saatlerden itibaren hazırlık yaparak camilere yönelmişlerdir. Haftanın diğer günlerinde çeşitli sebeplerle camiye gelemeyen bireyler, cuma namazı vesilesiyle bir araya gelmekte; bu buluşmalar ise toplumsal etkileşimi artıran sohbet ve muhabbet ortamları doğurmaktaydı. Nitekim Hz. Ömer'in, cuma gününü öğrenciler için resmî tatil ilan ettiği rivayet edilmektedir (Gazzâlî, 2019). Yıllık bayramlar olan Ramazan ve Kurban Bayramları ise bazen camilerde, bazen de "musalla" adı verilen geniş açık alanlarda kutlanmaktaydı (Şâfiî, 2011; Sallabi, 2018b; Öztürk, 2012). Bu günlerde Müslümanlar beden temizliğine özen gösterir, en temiz ve şık elbiselerini giyerek sabahın erken saatlerinde camilere giderlerdi (Gazzâlî, 2002). Şenlik havasında geçen bu bayramlar, aynı zamanda İslam toplumunun eğlence ve kutlama kültürünün de önemli bir parçası olmuştur.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde camilerin üstlendiği dinî, sosyal ve kültürel işlevler, İslam toplumunun kurumsallaşma sürecinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Camilerde ibadet, eğitim ve tebliğ faaliyetlerinin yanında nikâh, bayram, yardım, şiir ve musiki gibi sosyal-kültürel etkinliklerin de icra edilmesi bu kurumların çok yönlü fonksiyonlarını ortaya koymaktadır.

3.2. Siyasi ve askeri fonksiyon

Hz. Muhammed (s.a.v) ile onu izleyen halifelerin siyasetlerinin merkezinde cami ve mescitlerin yer aldığı görülmektedir (Kurnaz, 2013). Devleti veya şehri ilgilendiren meseleler camilerde halka duyurulmuş, sivil idarenin gerekleri burada yerine getirilmiş, askeri konseyler burada toplanmış hatta askeri birlikler buradan yola çıkartılmıştır (Numani, 1975). Hulefâ-i

Râşidîn zamanında çok sayıda siyasi hutbenin, cuma namazında irad edildiğini kaynaklarda görebilmekteyiz (M. Koç, 2021). Öyleki dönemin hemen hemen bütün siyasi olayları camilerin içinde veya etrafında şekillenmiştir (İbn Hibbân, 2017; İbnü'l-Esîr, 1991; Fayda & Koçak, 2007; İbn Kesîr, 1994; İbn Hibbân, 2017).

Bu duruma örnek olarak Hz. Osman döneminde Kûfe'de yaşanan olaylar zikredilebilir. Halifenin bazı uygulamalarına karşı çıkan bir grup muhalif Şam'a sürgün edilmiş, daha sonra affedilmiştir. Affedilenlerden Malik el-Eşter (ö. 37/657), bir cuma günü Kûfe Camii'ne gelerek cami kapısında halka hitap etmiş ve Hz. Osman ile Kûfe Valisi Saîd b. Âs'a karşı isyana teşvikte bulunmuştur. Camide bulunan Yezîd b. Kays da bu propagandaya destek vermiş ve halktan bir grubu arkasına alarak Medine'den dönmekte olan vali Saîd b. Âs'ın yolunu kesmiştir. İsyancılar, valinin görevden alınmasını ve yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63) atanmasını talep etmiş, Hz. Osman da bu isteği kabul etmiştir. Yeni vali Ebû Mûsâ, Kûfe Camii'nde halka nasihat etmiş ve onları Hz. Osman'a itaate davet etmiştir. Cemaat kendisinden namaz kıldırmasını isteyince, Ebû Mûsâ, ancak Hz. Osman'a olan bi'atin yenilenmesi hâlinde namaz kıldıracağını belirtmiş; bunun üzerine camide bulunan Kûfeliler bi'atlerini tazelemiş ve namaz eda edilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1991).

Camilerde icra edilen siyasî faaliyetlerden biri de halife seçimi ve bi'at uygulamasıdır (Azimli, 2005; İbn Hibbân, 2017; Taberî, 2003). Halifeye bi'at işlemi esasen Mescid-i Nebvî'de gerçekleştirilmekle birlikte, merkezde yapılan bu bi'atten sonra diğer şehirlerde de camilerde halktan bi'at alınmıştır. Bu uygulama, Hz. Hasan ve Hz. Muâviye'nin halife seçilme süreçlerinde de sürdürülmüştür (Söylemez, 2015).

Hulefâ-i Râşidîn döneminde camiler, siyasî işlevlerinin yanı sıra önemli askerî fonksiyonlar da üstlenmiştir (Koçyiğit, 2018). Müslüman toplumun büyük bir kısmının askerî statüde olması ve halifelerin aynı zamanda ordu komutanı sıfatını taşımaları, camilerin askerî hayatla iç içe olmasına zemin hazırlamıştır. Beş vakit namaz esnasında okunan cihad ayetleri, verilen hutbeler ve camilerde yapılan askerî şûra toplantıları, toplumun cihad bilincini canlı tutmuştur. Bu yönüyle camiler, bir tür askerî eğitim ve motivasyon merkezi işlevi de görmüştür (Güzel, 2018).

Müslümanların cihada çağrılması ve asker toplanması sürecinde de camiler etkin biçimde kullanılmıştır. Önemli bir askerî mesele ortaya çıktığında halk camiye davet edilmiş, burada verilen hutbelerle Müslümanlar cihada teşvik edilmiştir (Öner, 2020). Hz. Ali döneminde yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle camilerin daha yoğun şekilde siyasallaştığı ve askerî amaçlarla kullanıldığı görülmektedir (Taberî, 2003).

Bu bağlamda Hz. Ali'nin, Basra'ya yürümek üzere Kûfelileri kendi tarafına çekmek amacıyla Kûfe Camii'ne çeşitli heyetler gönderdiği bilinmektedir. İlk gönderilen heyetlerden sonuç alınamayınca Hz. Hasan ve Ammâr b. Yâsir Kûfe'ye gönderilmiştir. Camide yapılan tartışmalar ve konuşmalar neticesinde, Kûfe'nin ileri gelenlerinden birçok kişi Hz. Ali'nin ordusuna katılmış; Ka'ka b. Amr ve Hucr b. Adî gibi komutanların desteğiyle toplanan asker sayısı dokuz ila on iki bine ulaşmıştır (Taberî, 2003; İbn Kesîr, 1994).

İç çatışmalar sürecinde camiler yalnızca Hz. Ali ve taraftarları tarafından değil, karşıt gruplar tarafından da propaganda ve asker toplama amacıyla kullanılmıştır. Şam'da Dımaşk Camii'nde Hz. Muâviye, Mekke'de ise Mescid-i Harâm'da Hz. Âişe ve taraftarları asker toplamıştır (İbn Sa'd, 2020). Özellikle Dımaşk Cuma Camii, Hz. Ali'ye muhalefetin önemli merkezlerinden biri hâline gelmiş; Hz. Muâviye burada halkı toplayarak Hz. Osman'ın kanlı gömleğini minberde sergilemiş ve intikam çağrısında bulunmuştur (İbnü'l-Esîr, 1991; Taberî, 2003; İbn Kesîr, 1994).

Sonuç olarak Hulefâ-i Râşidîn döneminde camilerin siyasî ve askerî fonksiyonları belirgin bir şekilde ön plana çıkmıştır. Bu durum çoğu zaman din–devlet–toplum ilişkilerinin güçlenmesine katkı sağlamakla birlikte, özellikle fitne ve iç çatışma dönemlerinde camilerin siyasî mücadelelerin odağı hâline gelmesi gibi olumsuz sonuçlar da doğurmuştur.

3.3. Eğitim-öğretim fonksiyonu

Hulefâ-i Râşidîn döneminde camilerin asli fonksiyonlarından biri eğitim ve öğretim olmuştur (Akın, 2016; Şeker, 2018). Bu dönemde camiler, sadece ibadet mekânları değil, aynı zamanda bireylerin dinî ve toplumsal konularda doğru ve güvenilir bilgiye ulaştıkları merkezler hâline gelmiştir. Özellikle dinî meselelerde başvuru olan temel otorite, camilerde faaliyet gösteren ilim ehli âlimlerdi (Buhârî, 2005). Cami ortamı, halkın doğrudan bilgi kaynaklarına ulaşmasını mümkün kılan açık ve erişilebilir bir yapıya sahipti.

Bu çerçevede, camiye gelen bir kimse ister vali, ister halife, isterse ilim ve irşad faaliyetleriyle meşgul bir âlimle karşılaşsın, mutlaka ilgili mesele hakkında yetkin ve söz sahibi bir kişiye ulaşabilmekteydi (Tahâvî, 2009). Bu durum, camilerin erken İslam toplumunda eğitim ve danışma işlevini kurumsal bir çerçevede yerine getirdiğini göstermektedir.

Hulefâ-i Râşidîn zamanında cami ve mescitlerde icra edilen ilmi faaliyetler, çok önemli âlimlerin yetişmesine vesile olmuştur. Bu dönemde, Abdullah b. Mes'ûd, Kab b. Malik, Ebu Mûsâ el-Eş'arî, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Ebu Derdâ ve Abdullah b. Amr gibi birçok tanınmış sahâbe âlim hem camilerde yetişmiş hem de buralarda ders

vermiştir. (Şeker, 2018). Daha sonra bu âlim sahbilerin gayretleri ile tabiinden de çok sayıda muhaddis, fakih ve müfessir yine camilerde yetişmişlerdir. (Baş, 2017; Ekinci, 2006; Tunç, 2021).

Örneğin, Medâin Cuma Camii, dönemin ilmî ve dinî hayatında önemli bir merkez olarak öne çıkmıştır. Burada Ammâr b. Yâsir, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Huzeyfe b. Yemân ve Selmân-ı Fârisî gibi önde gelen sahâbîler valilik, imamlık, müderrislik ve vaizlik gibi görevler üstlenmişlerdir (İbn Hibbân, 2012; İbnü'l-Esîr, 2008; A. Yılmaz, 2009).

Aktarıldığına göre Dımaşk, Hz. Ömer döneminde Halid b. Velid ve Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından fethedildikten sonra çok sayıda sahâbe şehre gelmiş ve burayı kısa süre içerisinde bir İslam şehri kimliğine kavuşturmuştur (Tirmizî, 2004; İbn Kesîr, 1994; Akbaş, 2007). Dımaşk şehri fethinden sonra Şam ve Filistin bölgesine başkentlik yapmıştır. Buraya atanan Müslüman valiler bölgeyi genelde buradan idare etmişlerdir. Hususen Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra devletin bölünmesi ve Hz. Muaviye'nin Dımaşk'ı bir bölge başkenti gibi kullanmasından sonra, Dımaşk Camisi'nin önemi daha da artmıştır (Akyüzoğlu, 2012).

Dımaşk Camisi, Hulefâ-i Râşidîn döneminde eğitim ve öğretim faaliyetleri bakımından öne çıkan önemli merkezlerden biri olmuştur. Bu camide ilmî faaliyetlerde bulunan başlıca isimler arasında Ubâde b. Sâmit, Ebû Derdâ ve eşi Ümmü Derdâ, Muâz b. Cebel, Abdurrahman b. Gânî (ö. 78/697), Mekhûl Ebû Abdullah, Muâviye b. Ebû Süfyân, Sevban (ö. 54/674) ve muhadramûndan Ebû Müslim el-Havlânî (ö. 62/681-82) yer almaktadır (Tirmizî, 2004; Akbaş, 2007; Sallâbî, 2018c; İbn Kesîr, 1993).

Bazı rivayetlere göre Ebû Hüreyre de Dımaşk'a uğradığı dönemlerde Cuma Camii'nde yürütülen ilmî faaliyetlere katılmıştır (Tahâvî, 2009). Bu durum, Dımaşk Camisi'nin yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda farklı sahâbîlerin bulunduğu geniş çaplı bir ilmî merkez niteliği taşıdığını göstermektedir.

Bu camideki ilmî ortamı tasvir eden rivayetlerden biri Ebû İdrîs el-Havlânî'ye aittir. Ebû İdrîs, Dımaşk Camisi'ne girdiğinde çevresinde birçok insanın toplandığı, parlak yüzlü ve etkileyici bir şahsiyetle karşılaştığını; insanlar arasında ihtilaf çıktığında meselenin kendisine arz edilip görüşünün benimsendiğini aktarmaktadır. Sorduğunda bu kişinin Muâz b. Cebel olduğu kendisine bildirilmiştir (İbn Sa'd, 2020; Akşit, 2019). Muâz b. Cebel, bu süreçte yalnızca Dımaşk Camisi'nde değil, aynı zamanda Humus Camisi ve Filistin bölgesindeki pek çok camide de eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütmüştür (İbn Sa'd, 2020). Bu durum,

sahâbîlerin camileri merkez alarak farklı bölgelerde ilmî dolaşım sağladıklarını ve erken dönem İslam toplumunda camilerin eğitim ağının temel unsurları olduğunu göstermektedir.

Şam bölgesi valisi Yezîd b. Ebû Süfyân'ın bölgeye davetçi ve öğretmenler talep etmesi üzerine Hz. Ömer, üç sahâbîyi görevlendirmiştir. Hz. Ömer, bu davetçilere faaliyetlerine Humus'ta başlamalarını tavsiye etmiş; burada insanların kabiliyetlerini gözlemlenmelerini, anlayış ve kavrayış bakımından öne çıkan kimseleri tespit ederek onları sorumluluk üstlenecek şekilde yetiştirmelerini istemiştir. Öğrencilerin belli bir seviyeye ulaşmasının ardından ise davetçilerin Humus, Şam ve Filistin bölgelerine dağılmalarını emretmiştir. Bu talimatlar doğrultusunda görevlendirilen sahâbîler, Allah'ın rızasını gözeterek Medine'den Humus'a hareket etmiş ve şehre varır varmaz camide ilmî faaliyetlere başlamışlardır. Kısa süre içinde bu faaliyetlerin olumlu sonuçlar verdiği, yetişen öğrencilerin eğitim sürecine aktif biçimde dâhil edildiği görülmüştür. Hz. Ömer'in planlamasına uygun olarak, Ubâde b. Sâmit Humus Camisi'nde kalmış, Ebû Derdâ Dımaşk Camisi'ne, Muâz b. Cebel ise Filistin bölgesine yönlendirilmiştir. Bu sahâbîler, gittikleri bölgelerdeki camilerde kapsamlı bir eğitim faaliyeti yürütmüş ve kısa süre içerisinde çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Nitekim rivayetlere göre Muâz b. Cebel'in Filistin bölgesinde yetiştirdiği öğrenci sayısı on altı bine ulaşmıştır (Sarıçam & Erşahin, 2021).

Davetçilerden Ebû Derdâ, Dımaşk Camisi'ne geldiğinde vakit kaybetmeden ilmî faaliyetlere başlamıştır (Şeker, 2018). Camide düzenli ilim halkaları oluşturmuş ve derslerin belirli bir sistem dâhilinde yürütülmesini sağlamıştır. Bu yönüyle, ders saatlerini planlı şekilde düzenleyen ilk isimlerden biri olduğu ifade edilmektedir. Ebû Derdâ, eşi Ümmü Derdâ ile birlikte camide dersler vermiş ve halkın İslâmî bilgi düzeyini artırmaya yönelik yoğun bir eğitim faaliyeti yürütmüştür. Bu faaliyetlerin kısa sürede geniş bir etki alanı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bir gün Ebû Derdâ, Müslim b. Mişkem'den Dımaşk Camisi'ndeki öğrencilerin sayısını tespit etmesini istemiş; yapılan sayımda öğrenci sayısının 1600'ü aştığı belirlenmiştir. Bunun üzerine Ebû Derdâ, öğrencileri onarlı gruplara ayırmış, her grubun başına bir sorumlu tayin etmiş ve gruplar arasında ilmî rekabeti teşvik etmiştir (Akbaş, 2007).

Bazı araştırmacılara göre Ebû Derdâ, kıraat derslerini camilerde sistemli bir yapıya kavuşturan ilk şahsiyetlerden biri olmuştur (Havva, 1991; Kettânî, 2003; İbn Hibbân, 2012; Dârimî, 1994; Sallâbî, 2018c). Bu durum, Dımaşk Camisi'nin erken dönem İslâm dünyasında planlı ve kurumsal eğitim anlayışının geliştiği önemli merkezlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Ebû Derdâ'nın hanımı Ümmü Derdâ (ö. 81/701 [?]), ilmî faaliyetlerine başlangıçta Dımaşk Camisi'nde eşinden ders alarak katılmıştır. Daha sonraki süreçte ise kendisi de aynı camide müstakil bir ilim halkası kurarak eğitim faaliyetleri yürütmüştür. Kaynaklarda belirtildiğine göre Ümmü Derdâ, Dımaşk Camisi'nde ilmî açıdan saygın bir konuma sahip olmuş; camide hem kadınlara hem de erkeklere dersler vermiştir. Ümmü Derdâ'nın ilmî faaliyetleri yalnızca Dımaşk Camisi ile sınırlı kalmamış, Mescid-i Aksâ'da da dersler verdiği rivayet edilmiştir (Buhârî, 2005; Atik, 2022). Bu yönüyle Ümmü Derdâ, erken dönem İslâm toplumunda kadınların ilmî hayatta aktif rol üstlenebildiklerinin önemli örneklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca kadın âlimlerin cami merkezli eğitim ağının farklı şehirler arasında yayılımında da rol oynadığını göstermektedir.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde derslerin camilerde icra edilmesi, kadınların bilgiye erişimini kolaylaştıran önemli bir unsur olmuştur (Önder, 2023). Nitekim Hz. Ömer, Şam bölgesindeki camilerde yürütülen eğitim faaliyetlerine özel önem vermiş; bölgeye gerçekleştirdiği ziyaretlerde bu faaliyetleri bizzat denetleyerek çalışmalar hakkında bilgi toplamıştır (Kettânî, 2003; Tahâvî, 2009). Mısır'ın fethinden sonra ashaptan birçok kişi, başta Fustat olmak üzere Mısır'ın farklı yerlerine yerleşmişlerdi. Bu sahâbelerden bir kısmı Suffe ashabındandı. Mısır'a yerleşerek camilerde, eğitimle uğraşan bu sahâbelerden bazıları şunlardır: Ukbe b. Âmir el-Cuheni (ö. 58/678), Harice b. Huzafe (ö. 40/661), Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh, Mâhmiye b. Cez, Abdullah b. Haris b. Cuz ez-Zübeydi, Ebu Basra el-Ğıfari, Ebu Sa'd el-Hayr, Mu'az b. Enes el-Cuheni (Akçakaya, 2022).

İran'da da Horasan, Herat, Kirman, Merv, Nişabur, Cündişapur, Rey, İştâr, Fars ve eski başkent Medain gibi birçok şehirde mescitler inşa edilmiş ve bu mescitlerde ilmi faaliyetler yürütülmüştür (Noorulhak, 2005). Ashâb-ı kiramdan Adiy b. Âmir el-Kindî, Vilbisa b. Ma'bed el-Esedî, Hakem b. Amr el-Gıfârî (ö. 50/670 [?]), Büreyde b. Husayb el-Eslemî (ö. 63/682-83), Kusem b. Abbas (ö. 57/676), Kureyd b. Ebî Ramse ve Kays b. Sa'd b. Ubade Horasan'a yerleşmiş ve camilerde hadis, tefsir ile fıkıh dersleri vermişlerdir. İran bölgesinde Hulefâ-i Râşidîn döneminde başlatılan bu ilmi faaliyetler daha sonraları meyvelerini vermiş ve bölge önemli bir ilim havzası olmuştur (Şeker, 2018).

Hz. Ömer döneminde fethedilen Cezire Bölgesi, Ayıntab, Ruha, Harran, Amid, Meyyâfârkin, Dara, Re'sul Ayn, Cizre, Nusaybin ve Musul gibi birçok şehre camiler inşa edilmiştir. İçlerinde çok sayıda sahabinin de bulunduğu Müslümanlar, fethettikleri diğer diyarlarda olduğu gibi buralardaki camilerde de ilmi çalışmalar yapmışlardır. (Öztürk, 2011). Örneğin Meyyâfârkin'i (Silvan) ele geçiren Müslümanlar, yeni Müslüman olmuş yerli halkın

desteğiyle şehrin büyük kilisesini camiye dönüştürmüşlerdir. Fetihte Müslümanlara komutanlık yapan Hakem b. Hişam ve diğer on sahâbi fetihten sonra Meyyâfârkin’de kalarak camide halkın tâ’limiyle ilgilenmeye devam etmişlerdir (Yükselen, 2018).

Hulefâ-i Râşidîn döneminde camilerde İslam tebliği ve eğitim-öğretim için planlı bir çalışmanın yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Bu dönemde bu iş için Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yetiştirdiği sahâbelerin ön planda olduğu görülmektedir.

3.4. İdari ve adli fonksiyon

Hulefâ-i Râşidîn zamanında camiler idari ve adli işler için de merkezi bir yer olmuştur. Medine başta olmak üzere yeni kurulan veya fethedilen şehirlerde idarenin merkezi camilerdi. (Pilavcı, 2021). Özellikle Cuma Camileri bölge idare merkezleri konumundaydı (Şeker, 2018; Noorulhak, 2005; Uslu, 1997; Özgüdenli & Sayan, 2004). Kûfe Cuma Camii, Şam’daki (Emeviyye) Cuma Camii, Basra Cuma Camii, Fustat Cuma Camii ve Mescid-i Aksâ bu dönemin en tanınmış örneklerindedir. Ayrıca Medain, Musul, Humus, Amid, Ruha, Cizre, Halep, Lazkiye, Rey, Kazvin ve Tevvec gibi şehirlerde inşa edilen cuma camileri de önemli idarî merkezler arasında yer almaktaydı. Bu camiler, dönemin şartlarına uygun olarak aynı zamanda beledî işlevleri de üstlenmişlerdir. Hulefâ-i Râşidîn devrinde, devleti ilgilendiren idarî kararların büyük çoğunluğu bu camilerde alınmıştır (Basri, 2001; Pırlanta, 2010).

Müslümanlar ihtiyaç duyulan diğer idare binaları da yine kapıları camiye açılacak şekilde, camilerin yanında yapmışlardır. İdare binalar caminin birer parçası kabul edilmiş ve kapıları sürekli halka açık olmuştur. Camilerin yanında yapılan bu idare binalarının ilk başlarda bekçileri yoktu. Sa’d b. Ebi Vakkas Kûfe Camisi’nin yanındaki darü’l-imaraya, çevredeki çarşı/pazarın gürültüsünden dolayı, kapı yaptırınca Hz. Ömer Muhammed b. Mesleme’yi müfettiş olarak görevlendirerek kapıyı yıktırması ve Sad’a kapı yerine, kapıya güvenlikçi koymasını emretmiştir (İbn Kesîr, 1994; İbnü’l-Esîr, 1991). Bu durum, Hulefâ-i Râşidîn döneminde günün her saatinde halka açık olan camilerin, tesadüfî biçimde değil, bilinçli bir tercihle idarî merkezler olarak konumlandırıldığını ortaya koymaktadır (Yıldırım, 2019).

Hz. Ömer’in, yukarıda bahsedilen bu pratiğiyle camilerin diğer birçok işlevinin yanında özellikle idari fonksiyonunu korumayı amaçladığını düşünüyoruz. Hulefâ-i Râşidîn zamanında camiler idarecilerin tebaa ile bir araya geldiği mekânlardır. İnsanlar her türlü istek ve meselelerini burada dillendirebiliyor ve halifeler ile diğer idarecilere kolaylıkla ulaşabiliyorlardı (Numani, 1975). İdareciler de halkın istek ve problemlerini dinleyip çözmeye

çalışıyorlardı. Özetle Hulefâ-i Râşidîn zamanında Cuma Camileri, bir hükümet merkezinde görülebilen bütün işlerin görülebildiği, birer idare merkeziydi diyebiliriz.

Hulefâ-i Râşidîn zamanında hem yeni inşa edilen camilerde hem de eski mabetlerden dönüştürülerek yapılan camilerde adli işler de yürütülmüştür (Havva, 1991). Örneğin Hz. Ömer, hilafete geçtiğinde Ebû Ubeyde b. Cerrah'a gönderdiği bir mektupta, Halid b. Velid'i görevden aldığını bildirmiştir. Söz konusu mektupta Hz. Ömer, Ebû Ubeyde'den Halid'in bazı harcamaları hakkında kendisine sorular yöneltmesini ve eğer Halid bu iddiaları kabul ederse onu yargılamasını istemiştir. Halid'in suçlamaların bir kısmını kabul etmesi üzerine Ebû Ubeyde, camide askerî bir mahkeme kurmuştur. Yargılama için Halid'i camiye çağıran Ebû Ubeyde, minbere çıkararak duruşmayı yönetmiş; Halid ise minberin karşısında ayakta tutulmuştur. Duruşma esnasında mahkeme heyetinde bulunan Bilâl, Hz. Ömer'in mektubunda yer alan talimatları tek tek yerine getirmiştir (İbn Kesîr, 1994).

Araştırmalarımızda Hz. Peygamber ve ilk iki halife zamanında bağımsız bir adliye binasının yapıldığına dair bir bilgiye rastlamadık. Bu dönemde mahkemeler çoğunlukla camilerde kurulurdu. Ancak acil durumlarda yahut önemi büyük görülmeyen davalarda, uygun görülen başka bir mekân mahkeme yeri olarak belirlenir ve yargılama orada gerçekleştirilirdi (Hamidüllah, 2019). Fakat bu dönemde mahkemelerin evlerde kurulmasına müsamaha gösterilmemiştir. Örneğin bir rivayete göre Hz. Ömer'in valilerinden Ebu Musa el-Eş'ari kendi evinde davalara bakmaya başlayınca Hz. Ömer Ebu Musa'nın evini ateşe vermek istemiştir. Ebu Musa da Hz. Ömer'den af dilemiş ve bir daha kendi evinde mahkeme kurmamıştır (Kettânî, 2003).

Hulefâ-i Râşidîn döneminde camilerin idarî ve adlî fonksiyonlar üstlenmesi, bu kurumların dönemin siyasî ve toplumsal hayatındaki merkezi konumunu açıkça göstermektedir. Medine'den başlayarak fethedilen şehirlerde camilerin idarî merkezler olarak kullanılması, yönetimin halka doğrudan ulaşmasını sağlamış ve karar alma süreçlerini şeffaflaştırmıştır. İdare binalarının camilere bitişik inşa edilmesi ve kapılarının halka açık tutulması, yönetimle toplum arasındaki mesafeyi kaldırmıştır. Aynı şekilde, camilerde görülen yargılamalar, adaletin toplumsal gözetim altında icra edilmesine imkân tanımış ve mahkemelerin evlerde değil, kamusal alanda yapılması sağlanarak adlî süreçlerin meşruiyeti güçlendirilmiştir.

3.5. Ekonomik fonksiyon

Hulefâ-i Râşidîn döneminde camiler, gerek eski mabetlerden dönüştürülen yapılar gerekse yeni inşa edilen örnekler üzerinden ekonomik hayata doğrudan veya dolaylı katkı

sağlamıştır. Bu katkının temelinde, beytülmalin cami bünyesinde yer alması ve çarşı ile pazar alanlarının caminin hemen çevresinde konumlandırılması bulunmaktadır.

Bu uygulamanın önemini ortaya koyan bir örnek Kûfe’de yaşanmıştır. Dârü’l-imâre binasının camiye bitişik olmaması sebebiyle beytülmalde meydana gelen bir hırsızlık olayının ardından Hz. Ömer, caminin idarî yapının yanına taşınmasını ve beytülmalin caminin kible tarafında inşa edilmesini emretmiştir. Bu talimatın gerekçesi, caminin sürekli gözetim altında olması ve bu sayede hazinenin daha güvenli şekilde korunabilmesidir. Bunun üzerine Kûfe Valisi Sa’d b. Ebî Vakkâs, cami, dârü’l-imâre ve beytülmal yapılarının inşası için mimar Rûzbih’i görevlendirmiştir. Dolayısıyla bu dönem camilerin bitişğinde çarşı ve pazar alanlarının kurulması yaygın bir uygulama olmuştur. Kûfe, Basra ve Fustat gibi şehirlerde cami merkeze alınmış, ticari alanlar caminin çevresinde şekillendirilmiştir. Ana yolların camiye ve dolayısıyla çarşı-pazar alanlarına açılacak biçimde planlanması, cami merkezli ekonomik düzenin bilinçli bir şehircilik anlayışına dayandığını göstermektedir (Şeker, 2018; Söylemez, 2015; Koçyiğit, 2018).

Hulefâ-i Râşidîn döneminde camiler, zaman zaman devlet mallarının açık artırmayla satışının yapıldığı yerler olarak da işlev görmüştür. Bu duruma örnek olarak, Hz. Ömer dönemindeki Nihâvend Savaşı sonrasında elde edilen ganimetlerin Kûfe Camii’nde açık artırma yoluyla satılması verilebilir. Sâib b. el-Akra tarafından camiye taşınan değerli hazineler, burada iki milyon dirheme satılmış ve elde edilen gelir Kûfe halkına dağıtılmıştır (İbnü’l-Esîr, 1991).

Camilerin dinî ve idarî işlevlerinin yanında ekonomik hayatın da merkezinde yer alması, Beytülmal’in camilerle irtibatlı şekilde konumlandırılması hem güvenliği hem de mali işlemlerin şeffaflığını sağlamış, cami çevresine yerleştirilen çarşı ve pazarlar ise şehirlerin ekonomik canlılığını pekiştirmiştir.

Sonuç

Hulefâ-i Râşidîn döneminde İslam şehirleşmesinin temelini cami merkezli bir anlayış oluşturmuştur. Bu dönemde Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Harâm’ın yeniden inşası, fethedilen bölgelerde camilerin şehrin en merkezi ve hâkim noktalarında inşa edilmesiyle birleşerek, camilerin sadece birer ibadet mekânı değil, aynı zamanda siyasî hâkimiyetin ve İslam kimliğinin görünür sembolü haline geldiğini göstermektedir.

Fetih sürecinde kilise, ateşgede, puthane ve saray gibi mevcut yapıların camiye dönüştürülmesi hem mekânsal devamlılığı sağlamış hem de halkın İslamlaşma sürecine

doğrudan katkı sunmuştur. Özellikle Kudüs'te Süleyman Mabedi'nin yerine Mescid-i Aksâ'nın yeniden ihyası, Medâin'de Kısra sarayının camiye dönüştürülmesi ve Dımaşk ile Humus'taki kiliselerin kısmen camiye çevrilmesi bu uygulamanın tipik örnekleridir. Bu süreç, halkın daha önce kutsiyet atfettiği mekânların İslamî kimlik kazanmasını sağlayarak, İslam'ın toplumsal kabulünü hızlandırmıştır.

Camiler, bu dönemde dinî ibadetlerin yanı sıra idarî, adlî, askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik fonksiyonlar icra eden çok yönlü kurumlar olarak işlev görmüştür. Çarşı ve pazarların cami merkezli örgütlenmesi, beytülmalin camilerde yer alması ve siyasi toplantıların camilerde yapılması, bu kurumların İslam şehir hayatının kalbi konumuna gelmesine zemin hazırlamıştır.

Bütün bu veriler, Hulefâ-i Râşidîn döneminde camilerin İslam toplumunun kimlik inşasında, siyasî ve toplumsal bütünleşmesinde, aynı zamanda şehirleşme sürecinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Camilerin bu çok yönlü fonksiyonları, günümüzde de dikkate değer bir süreklilik arz etmektedir. Modern İslam şehirlerinde camiler, hâlen toplumsal dayanışmanın, kültürel faaliyetlerin ve dinî söylemlerin merkezinde yer almaktadır. Günümüzde cami etrafında şekillenen kütüphaneler, eğitim merkezleri, yardım kuruluşları ve sosyal dayanışma faaliyetleri, Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki çoklu fonksiyonun çağdaş bir yansımasıdır. Özellikle doğal afetlerde camilerin yardım ve barınma merkezleri haline gelmesi, tarihsel rolün günümüze taşınan bir örneği olarak dikkat çekmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, Hulefâ-i Râşidîn döneminde şekillenen cami merkezli şehirleşme modeli, günümüz İslam toplumlarının şehir planlaması, sosyal bütünleşme ve kültürel kimlik inşasında hâlen ilham verici bir örnek teşkil etmektedir. Camiler, geçmişte olduğu gibi bugün de Müslüman toplumların kolektif hafızasını, kimlik bilincini ve dayanışma kültürünü besleyen çok yönlü kurumlar olma işlevini sürdürmektedir. Özellikle depremler, afetler ve toplumsal krizlerde halk için güvenli bir sığınak ve dayanışma merkezi haline gelmeleri, bu tarihsel mirasın günümüzdeki en canlı yansımasıdır.

Araştırmanın etik yönü

Yapılan bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

Bu araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğunu beyan ederim.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada, sonuçları veya yorumları etkileyebilecek herhangi bir maddi veya diğer asli çıkar çatışması olmadığını beyan ederim.

Yazar katkı oranı

Çalışmanın tüm aşamaları her iki yazar tarafından eşit katkı ile tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

Kaynakça

- Acar, C. (2020). *İlk İslâm fetihleri: Dört halife dönemi fetihlerinin arka planı*. Kahramanmaraş: Samer.
- Akbaş, M. (2007). *Sahâbenin İslam'ı tebliği (Sûriye bölgesi)* (Yayın No. 208891) (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Akçakaya, Y. (2022). *Tasavvufun ortaya çıkışı bağlamında Ashâb-ı Suffe'nin tasavvuf düşüncesine etkisi* (Yayın No. 758319) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi, Karabük.
- Akın, A. (2016). Tarihi süreç içinde cami ve fonksiyonları üzerine bir deneme. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(29), 177–209. doi:10.14395/hititilahiyat.268627
- Akşit, M. E. (2019). *Hız. Ömer döneminde eğitim ve öğretim* (Yayın No. 587785) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Akyüzoğlu, İ. (2012). *Hız. Muhammed ve Dört Halife döneminde iktidarın meşruiyet kaynakları* (Yayın No. 312578) (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Altun, İ. (2017). Sahabe gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 47, 153–169. doi:10.29288/ilted.322577
- Atik, Ü. (2022). *Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ'nın hayatı ve rivayetleri* (Yayın No. 738577) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Avcı, C. (2002). Kûfe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 26, ss. 339–342). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Aykon, N. (1994). *Anadolu'da gerçekleştirilen ilk İslam fetihleri (Emevi dönemi'nin sonuna kadar)* (Yayın No. 30469) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Azimli, M. (2005). *Halifelik tarihine giriş (Başlangıçtan IX. asra kadar)*. Konya: Öykü.

- Bal, F. (2015). *Arap yarımadasında ticaret: Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemi*. İstanbul: Beka.
- Balcı, İ. (2006). *Hz. Ömer döneminde diplomasi*. Ankara: Ankara Okulu.
- Baltacı, C. (2010). *İslam medeniyeti tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Belâzurî, A. (2013). *Fütûhu'l-büldân* (M. Fayda, Çev.). İstanbul: Siyer.
- Belâzurî, A. (2020). *Ensâbü'l-eşrâf* (A. Demircan, Ed.; M. Akbaş & M. K. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Beyazyüz, K. (2015). *Mısır'da toplum, sosyo-kültürel ve ekonomik yaşam: Fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar (18–132/639–750)* (Yayın No. 413786) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Bostancı, A., Meydan, H., Zengin, M. & Hendek, A. (2023). *Uluslararası değişen dünyada cami ve fonksiyonları sempozyumu*. İstanbul: Ravza.
- Bozkurt, N. (1984). *Asr-ı Saadet'te mescid ve fonksiyonları* (Yayın No. 235770) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Bozkurt, N. (2004). Mescid-i Aksâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, ss. 268–271). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Bozkurt, N. & Küçükaşçı, M. S. (2004). Mescid-i Haram. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, ss. 273–277). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Buhârî, M. (2005). *Edebu'l-mufred* (R. Pehlivan, Çev.). İstanbul: Motif.
- Cevdet Paşa, A. (1981). *Peygamberler ve halifeler tarihi* (M. M. Bozkurt, Ed.). İstanbul: Çile.
- Dârimî, A. (1994). *Sünen-i Dârimî* (H. H. Maden, Ed.; A. Aydın, Çev.). İstanbul: Madve.
- Duman, E. (2008). *Azerbaycan'a yönelik ilk İslami fetihler* (Yayın No. 235770) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Dündar, M. (1999). *Hulefâ-i Râşidîn döneminde eğitim ve öğretim* (Yayın No. 87748) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Ebû Ubeyd, K. (1981). *Kitâbü'l-Emvâl* (C. Saylık, Çev.). İstanbul: Düşünce.
- Ece, A. (2017). Câbir b. Abdullah'ın hayatı ve hadis rivayeti. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 9, 145–194. doi:10.16947/fsmia.323358
- Ekinci, E. B. (2006). *İslam hukuku tarihi*. İstanbul: Arı Sanat.
- Erdem, E. & Şahin, H. (2020). *Cami ve ilim*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Fayda, M. (2019). *Hz. Ömer zamanı'nda gayri Müslimler*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Fayda, M. & Koçak, M. (2007). Ömer. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 34, ss. 44–53). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

- Gazzâlî, E. H. M. (2002). *İhyau ulumi'd-din* (Cilt 1) (A. Serdaroğlu, Çev.). İstanbul: Bedir.
- Gazzâlî, E. H. M. (2019). *İhyau ulumi'd-din* (Cilt 6) (S. Önlüer, Ed.). İstanbul: Semerkand Basım Yayım Dağıtım.
- Gök, M. (2017). *İslâm tarih ve medeniyetinde İskenderiye şehri (fethinden Emevîlerin sonuna kadar)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Gökalp, H. (2019). *Irak'ın fethi ve İslâmlaşma süreci (Hulefâ-i Râşidîn dönemi)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Güzel, A. (2018). Hz. Ömer'in Râşid halifelerle ilişkilerine dair bazı mülâhazalar. A. Aksu (Ed.), *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* (Cilt 2, ss. 11–41). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- Hamidullah, M. (2019). *İslam peygamberi* (M. Yazgan, Çev.). Ankara: Beyan.
- Havva, S. (1991). *el-Esas fi's Sünne - Siyretü'n-Nebeviyye* (Cilt 5) (A. A. Ural, O. Aktepe, M. A. Varol, H. A. Özdemir & R. Çetintaş, Çev.). İstanbul: Aksa.
- Hıdır, Ö. (2018). Hz. Ömer'in geçmiş din ve kültürlerle yönelik tutumu. A. Aksu (Ed.), *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* (Cilt 3, ss. 517–535). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- İbnü'l-Esîr, İ. (1991). *el-Kamil fit-Tarih* (Cilt 3) (B. Eryarsoy, Çev.). İstanbul: Bahar.
- İbnü'l-Esîr, İ. (2008). *Câmiu'l-usûl* (Cilt 1) (K. Sandıkçı & M. Koçak, Çev.). İstanbul: Eser Neşriyat.
- İbn Hibbân, M. (2012). *Mevaridu'z-zam'an ila zevaidi İbn Hibbân* (Cilt 1) (H. Akın, Çev.). İstanbul: Ocak.
- İbn Hibbân, M. (2017). *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ* (H. Bekiroğlu, Çev.). Ankara: Ankara Okulu.
- İbn Kesîr, İ. İ. (1993). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim tefsiri* (Cilt 2) (B. Karlığa & B. Çetiner, Çev.). İstanbul: Çağrı.
- İbn Kesîr, İ. İ. (1994). *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Cilt 5) (M. Keskin, Çev.). İstanbul: Çağ.
- İbni Sa'd, M. (2020). *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr* (Cilt 6) (A. Demircan, Ed.; A. Yıldız, H. Akdemir, A. Erdoğan, M. K. Yılmaz & V. Kasar, Çev.). İstanbul: Siyer.
- İpek, A. (1999). *İlk İslami dönemde Azerbaycan (632–750)* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Kaya, M. (2015). *Hz. Ömer (r.a)'den III hayat ölçüsü*. İstanbul: Erkam.
- Kazıcı, Z., Ayhan, H., Görgün, H., Freitag, U., Butrus, E. M., Boynukalın, E., Sapan, S., Derradj, M., Buvanu, İ., Birişik, A., Rızvi, S. A. A. & Göksoy, İ. H. (2010). Tâlim ve

- terbiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 39, ss. 515–548). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Keleş, E., Yalsızuçanlar, S., Yazıcı, N., Çekin, A., Tektaş, M., Güngör, Z., Dündar, A. & Fidan, H. (2013). *Medeniyetin başladığı yer: Cami*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Kettânî, M. A. (2003). *Hız Peygamber'in yönetimi: Et-Teratib'ul-idariyye* (A. Özel, Çev.). İzmir: PDF: İz.
- Kılıç, M. (2018). Evveliyâtı Ömer – İlk defa Hz. Ömer tarafından yapılan dini ve sosyal icraatlar. A. Aksu (Ed.), *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* (Cilt 1, ss. 293–305). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- Koç, H. (2019). *Hız Ömer döneminde (634–644) El-Cezîre'nin fethi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Koç, M. (2021). Cuma namazının sıhhat şartlarından olan şehir, cami ve izin konularının Osmanlı hukukundaki yeri. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(2), 573–597. doi:10.30627/cuilah.1011133
- Koçyiğit, T. (2014). Hulefâ-yı Râşidîn döneminde bayındırlık hizmetleri. *İSTEM*, 24, 13–41. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26551/279608>
- Koçyiğit, T. (2018). Bir şehir kurucusu ve bayındırlık faaliyetleri yönüyle Hz. Ömer. A. Aksu (Ed.), *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* (Cilt 2, ss. 207–241). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- Kurnaz, Ş. (2013). *Camilerin toplumsal kimlik ve değerlerin oluşmasındaki rolü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Kuş, F. (2012). Urfâ Ulu Cami. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 42). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Noorullhak, A. J. (2005). *İlk fetihlerden Gaznelilerin son dönemine kadar Afganistan'ın İslâmlaşma süreci* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Numani, Ş. (1975a). *Bütün yönleriyle Hz. Ömer ve devlet idaresi* (Cilt 1) (T. Y. Alp, Çev.). İstanbul: Çağ.
- Önder, A. (2023). Erken dönem Kûfe'de mescidlerin fıkıh tedrisatındaki yeri ve önemi. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 9(1), 113–144. doi:10.47424/tasavvur.1244385
- Öner, A. (2020). Hz. Ömer döneminde şûrâ uygulamaları. *EKEV Akademi Dergisi*, 84, 1–20. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosekev/issue/71841/1152551>
- Öz, Ş. (2017). Mescid/cami. E. Baş (Ed.), *İslam kurumları tarihi el kitabı* (ss. 255–269). Ankara: Grafiker.

- Özgüdenli, O. G. & Sayan, Y. (2004). Merv. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, ss. 221–225). Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Özsoy, Y. (2022). *Hız. Ömer dönemi aile yapısı ve kültürdeki değişim* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara.
- Öztürk, A. (2011). *Hız. Ömer döneminde Güneydoğu Anadolu'daki fetih hareketleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Öztürk, M. (2012). *İslam hukukunun teşekkülü sürecinde Hız. Ali'nin rolü* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Parla, C. (2005). Diyarbakır surları ve kent tarihi. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(22), 57–84. Retrieved from <https://www.academia.edu/8871534>
- Pırlanta, İ. (2010). *Fethinden Sâmânîler dönemi sonuna kadar Nişabur* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Pilavcı, F. (2021). *Râşid halifeler döneminde sosyal değişimler ve toplumsal etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Rûdânî, M. (2012). *Büyük hadis külliyyatı: Cem'ul-fevaid* (Cilt 1) (N. Erdoğan, Çev.). İstanbul: İz.
- Sabuncu, Ö. (2021). Hız. Ömer döneminde (634–644) Beytülmakdis'in fethi ve iskân. *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 21(3), 335–352. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beytulumakdis/issue/67832/1041697>
- Sallabi, A. M. (2018). *Dördüncü halife Hız. Ali (ra): Hayatı, şahsiyeti ve dönemi* (M. Kasadar, Ed.; Ş. Şenaslan, Çev.). İstanbul: Ravza.
- Sallabi, A. M. (2018). *İkinci halife Hız. Ömer (ra)* (M. Kasadar, Ed.; M. Akbaş, Çev.). İstanbul: Ravza.
- Sallabi, A. M. (2018). *Üçüncü halife Hız. Osman (ra)* (M. Kasadar, Ed.; A. Ak, Çev.). İstanbul: Ravza.
- Sarıçam, İ. & Erşahin, S. (2021). *İslam medeniyeti tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Sari, A. (2012). *Medine'de Osmanlı dini imar faaliyetleri: Mescid-i Nebevi örneği (1818–1861)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Sarkoz, B. (2019). *Fethinden Emevîlerin sonuna kadar Gazze* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Seyyid, E. F., Raymond, A., Görgün, H. & Rogers, J. M. (2001). Kahire. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 24, ss. 173–191). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Söylemez, M. M. (2015). *Kûfe'nin siyasi tarihi*. Ankara: Ankara Okulu.

- Süyûtî, A. (2012). *Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bil-me'sûr* (Cilt 1) (Z. Yıldız, Çev.). İstanbul: Ocağ.
- Şâfiî, E. A. M. (2011). *el-Umm* (Cilt 1) (K. Sağlam, Ed.; M. Özdemir, Çev.). İstanbul: Buruc.
- Şeker, M. (2018). *İslam tarihi ve medeniyeti: Raşid halifeler dönemi* (Cilt 2). İstanbul: Siyer.
- Şentürk, M. (2023). *Kuruluşlarından Hulefâ-yı Râşidîn dönemi sonuna kadar Basra ve Kûfe valileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.
- Taberî, E. C. M. (2003). *Tarih-i Taberî* (Cilt 4) (M. F. Gürtunca, Çev.). İstanbul: Sağlam.
- Tahâvî, E. C. A. (2009). *Hadislerle İslâm fihri: Şerhu Me'âni'l-Âsâr* (Cilt 2) (M. Haberli & M. B. Eryarsoy, Çev.). İstanbul: Kitabı.
- Tan, Z. (2012). Kur'ân'a göre toplumsal farklılıkları bir arada yaşatmada mabetlerin fonksiyonu. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 1–30. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder/issue/66807/1044824>
- Tirmizî, E. İ. M. (2004). *Sünen-i Tirmizî tercümesi* (Cilt 1) (A. Parlıyan, Çev.). Konya: Konya Kitapçılık.
- Tunç, K. (2021). *İlk İslam tarihi kaynaklarına göre Diyarbakır'ın fethi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Turan, M. (2020). Müfessirlerin “Mescid-i Aksâ” hakkındaki görüşleri: İsrâ Suresi 1. ayetin tefsiri bağlamında. *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 20(3), 297–308. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beytulmakdis/issue/59106/808262>
- Uluçam, A. (1997). Hama. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 15, ss. 398–399). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Uslu, R. (1997). *Horasan tarihi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Uludağ Üniversitesi, İstanbul.
- Usluer, M. (2021). Basra: Kuruluşundan Emevilerin sonuna kadar toplumsal yapı. İstanbul: Siyer Yayınları
- Yazıcı, T. & Özel, A. (1995). Emeviyye Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 11, ss. 108–111). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Yıldırım, M. (2019). *İlahiyat araştırmaları*. Ankara: Akademisyen.
- Yılmaz, A. (2009). *Selman el-Farisi'nin hayatı, İslam tarihindeki yeri ve tesirleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Yılmaz, C. (1991). *İslam şehirlerinin H. 1–111. (M. VII–IX.) Y.Y. fiziki yapısı* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Yükselen, A. (2018). *Cezîre (Yukarı Mezopotamya)'nin fethedilme süreci* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Zeydan, C. & Gök, N. (2012). *İslam uygarlıkları tarihi* (Cilt 1). İstanbul: İletişim.